

भक्तपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको परिचय, महत्त्व, वातावरण संरक्षणमा देखापरेका समस्या र समाधानका उपायहरू

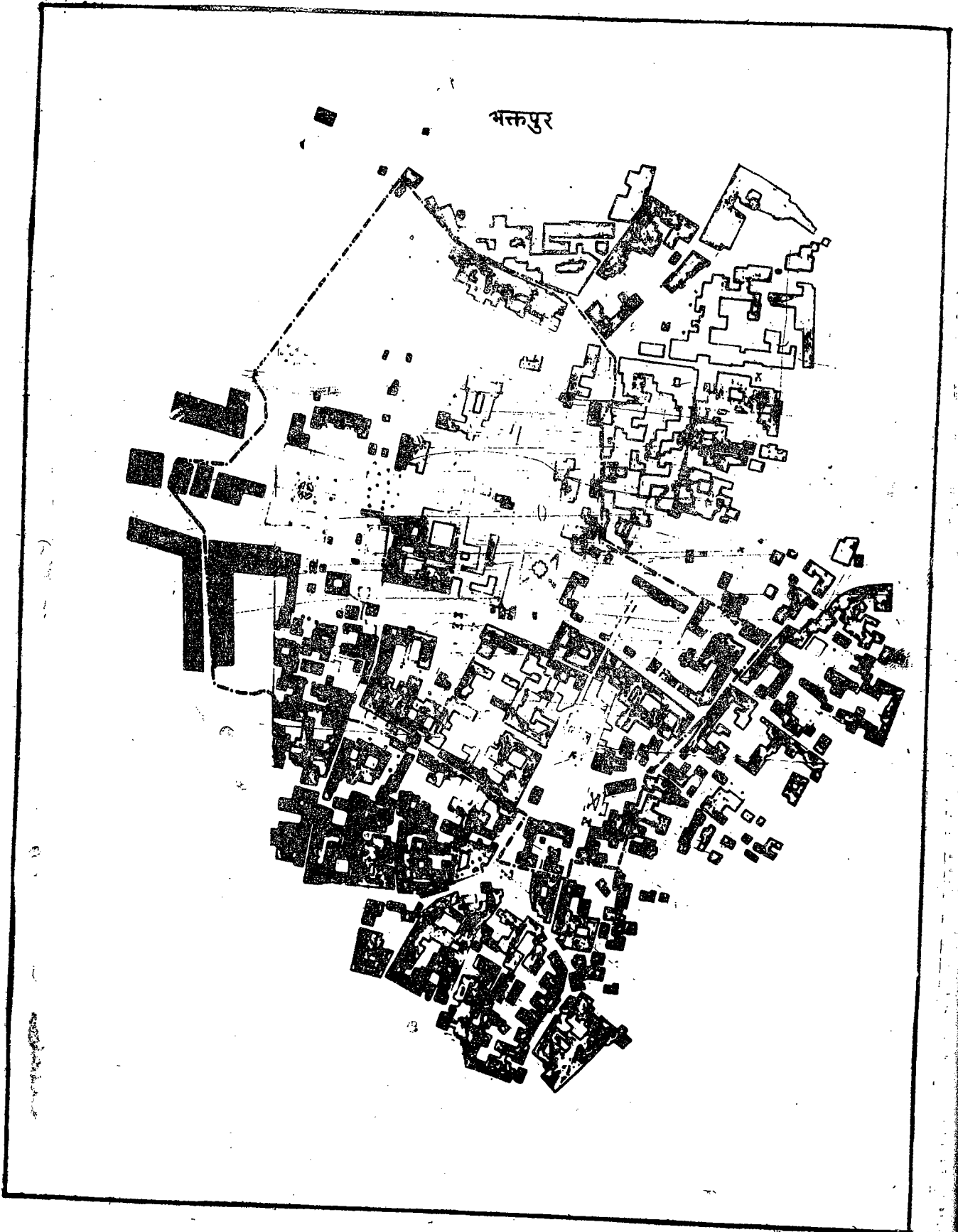
-विष्णुराज कार्की

मध्यकालीन काल र संस्कृतिको अनुपम उदाहरण आत्मसात गरेर उभिएको उपत्यका खाल्डोभित्र तीन शहरमध्ये भक्तपुर नगरीको विकास लिच्छविकालदेखि नै भएको हुनुपर्दछ। यस नगरको थाप्लोमा अवस्थित चांगुनारायण लिच्छविकालमा विकास भएको तीर्थस्थल हो। राजा मानदेवले आफ्नो विजय अभियान समाप्त गरिसकेपछि यसै स्थानबाट नेपालको प्रामाणिक इतिहासको सूत्रपात गरेको कुरा त्यहाँ प्राप्त उनकै ईसवी ४६४ को अभिलेखले स्पष्ट पार्दछ। चांगुनारायण तीर्थस्थलका रूपमा लिच्छविकालदेखि नै विकास हुनुको तात्पर्य यसका छेउछाउका समथर मैदानमा बसोबास समेत विकास भएको हुनुपर्दछ। गोलमढीस्थित गैरीधारामा प्राप्त शिवदेवको अभिलेखको आधारमा पनि यस क्षेत्रमा त्यसै समयदेखि बसोबास थियो भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ। तर वंशावली अनुसार यस नगरको स्थापना राजा आनन्द मल्लले ईसवी ८८९ मा गरेको उल्लेख पाइन्छ। भक्तपुर शहरका रूपमा चिनिने हालको नामकरण खोपिङ्ग ग्रामबाट विकसित हुँदै भादगाउँ र भक्तपुर हुन पुगेको हो।

भादगाउँ शहरको स्थापना संगसंगै भादगाउँ

दरबारको स्थापना भएको हो कि भन्ने जमर्को यदाकदा वास्तुविद्हरू तथा इतिहासकारहरूले नगरेका होइनन्। तर हालको दरबारका बाँकी विभिन्न भाग र चोकहरूमध्ये मूलचोकलाई सबभन्दा पुरानो भाग मानिन्छ। ड्यानियल राइटको अभिलेख र लोककथा अनुसार पनि तलेजु देवीको मन्दिर राजा हरिसिद्ध देवले गरेका हुन् भन्ने मत पाइन्छ। उक्त मन्दिर हरिसिंह देवले स्थापना गरेको मानेको खण्डमा यस भागको निर्माण १३ औं शताब्दीको शुरुवातमा भएको हुनु पर्दछ। तथापि भक्तपुर दरबारका ९९ चोकहरूमध्ये ४।५ वटा चोक मात्र बाँकी रहेको तर वंशावली तथा अन्य प्रमाणहरूबाट भक्तपुर दरबारको ९९ चोकहरू रहेको उल्लेख पाइन्छ। दरबारको ९९ चोकले पूर्वमा जितामित्र मल्लले निर्माण गर्ने लगाएको ढुंगेधारा, पश्चिममा पद्मोदय माध्यमिक विद्यालयको कम्पाउण्ड, दक्षिणमा दरबारको बाँकी भाग र उत्तरमा ब्याँसीसम्म फैलिएको थियो। यस विशाल क्षेत्रमा अवस्थित दरबारको बाँकी भाग बाहेक अन्य विलुप्त भागहरूको पुरातात्विक अध्ययन गरी यस दरबारको स्थापना १३ औं शताब्दीबाट शुरुवात भएको हो भनी न्वारान गर्न मिल्दैन। राजा

भक्तपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्र

जयस्थिति मल्लले शक्ति आफ्नो हातमा नियन्त्रण गरिसके-पछि उपत्यकाको केन्द्रको रूपमा भक्तपुरलाई परिणत गरी यहीं उनले राज्य सञ्चालन गरेका थिए । राजा जयस्थिति मल्लको उदय हुनुभन्दाअघि भक्तपुर पाटनको अधीनमा थियो । त्यसवखत भक्तपुरमा सामन्त शासकहरूले राज्य गर्दा अवश्य पनि भक्तपुर दरबारका केही भागहरू निर्माण गरेको हुनु पर्दछ । किनभने भक्तपुर दरबारका पछिल्लो कालमा निर्माण गरिएका ४,५ भागहरू (चोक) को मात्र उल्लेख भएको पाइन्छ । यस आधारमा अध्ययन गर्दा १९ चोकमध्ये अन्य चोकहरूको निर्माण कुन समयमा भएको थियो भनी प्रश्न उठ्दछ । यस प्रश्नको समाधानका लागि पुरातात्विक उत्खनन् हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

१३ औं शताब्दीमा राजा जगतप्रकाश मल्लले वसन्तपुर दरबार, जितामित्र मल्लले थनथुरा राजकुल र सिद्धिचारको निर्माण गर्नुका साथै १८ औं शताब्दीमा भूपतीन्द्र मल्लले ५५ इयाले दरबार र मालती चोक र रणजीत मल्लले सुनको ढोका निर्माण गर्न लगाएका थिए । यस प्रकार विभिन्न राजाहरूको समयमा यसका विभिन्न भागहरूको निर्माण भएको हुँदा यसका हरेक भागहरूको आफ्नै विशेषताहरू र महत्त्व रहेको छ । युगानुकूल कला र संस्कृतिलाई आत्मसात गर्दै अगाडि बढिरहेको दरबार श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको उपत्यका विजयपछि यथास्थितिमा नै रह्यो ।

दरबार वास्तुकलाका साथै मल्ल राजाहरूले दरबारको शोभा बढाउन र दरबार क्षेत्रभित्र विभिन्न शैलीका मन्दिर, पाटी र धर्मशाला निर्माण गरेका छन् । यसले गर्दा दरबारको शोभा बृद्धि हुनुका साथसाथै दरबार क्षेत्रमा धार्मिक क्रियाकलापको पनि अभिवृद्धि हुन गयो । फलस्वरूप दरबार क्षेत्रका वरिपरि पूजारी, सामन्तवर्गले परम्परागत शैलीका घरहरू पनि निर्माण गर्न थाले । पछि गएर यस्ता क्षेत्रमा Neo-Classical घरहरू पनि निर्माण हुन थाले । परिणामस्वरूप दरबार क्षेत्र शहरको मुटुको रूपमा विकसित भयो ।

मध्यकालीन कला र संस्कृतिको अनुपम उदाहरण बोक्रेर उभिएको दरबार १० सालको भूईँचालोले क्षतिग्रस्त बनायो । यसपछि दरबारका क्षतिग्रस्त भाग र मन्दिर

तथा धर्मशालाहरूको जीर्णोद्धार गर्ने कार्य शुरु भयो । यस समयमा सैद्धान्तिक ज्ञानको अभावमा गरिएको जीर्णोद्धार कार्यले यसको मौलिकतामा निकै असर पार्‍यो । जीर्णोद्धार कार्य गर्ने अभियानमा प्राचीन कला र संस्कृतिका अमूल्य निधिहरूको स्वरूप बिग्रँदै गएको हुनाले यस्ता निधिहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने संस्थाका रूपमा पुरातत्व विभागको स्थापना भै यसले सर्वप्रथम २०१३ सालमा प्राचीन संरक्षण ऐनको व्यवस्था गर्‍यो । तापनि यस्ता निधिको संरक्षण गर्ने कार्यमा पुरातत्व विभाग मात्र जिम्मेवार नभै अन्य सरकारी तथा गैर-सरकारी निकायहरू पनि यसमा समावेश भै नै रहे । जीर्णोद्धार कार्यमा धेरै संस्थाहरूको संलग्नताले गर्दा अझै पनि संरक्षण र सम्बर्द्धन शतप्रतिशत रूपमा मौलिकतालाई कायम गर्न सकिएको छैन । यता केही समयदेखि केही संघ-संस्थाले पुरातत्व विभागको संलग्नतालाई आवश्यक ठानी पुरातत्व विभागको सरसल्लाह र सुझावका आधारमा जीर्णोद्धार गर्ने परम्परा विकास गर्दै लगे तापनि केही संघ-संस्था तथा व्यक्तिहरूले त्यसलाई अनुसरण गरेका छैनन् । यिनै तथ्यहरूलाई ध्यानमा राखी श्री ५ को सरकारले २०४१ सालमा उपत्यका भित्रका तीन शहरका दरबार क्षेत्र लगायत स्वयम्भू तथा बौद्धलाई प्राचीन संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्‍यो । यसको मूल उद्देश्य ती क्षेत्रभित्र रहेका अतीतको कला र संस्कृतिलाई कायम राख्न र यस वरिपरिका क्षेत्रमा निर्माण हुने घरहरू आधुनिक वास्तुकला अनुरूप विकास हुन नदिई त्यस क्षेत्रको वातावरणलाई यथाशक्य सन्तुलन कायम राख्नु हो । यिनै उद्देश्यले भक्तपुरमा निम्न क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरियो ।

पूर्व- मलाखु, ममपति चोक, क्वाछें, टिवुक्छें, बुलुहिटी हुँदै पश्चिम बाटो भई बालाखु गणेशदेखि वलाछें-सम्म ।

पश्चिम- कोलाटेबाट पश्चिम र उत्तर गल्ली हुँदै खौमा उमा-महेश्वर इन्द्रायणी सानो बेंसीसम्म ।

उत्तर- सानो बेंसीदेखि पूर्व बाटो भई वमलछेंसम्म ।

दक्षिण- कोलाछें, किसिमन्हा गल्ली, ईछु, सिमला गल्ली, तौमढी, गाहिटी हुँदै वलाखुसम्म ।

वातावरण संरक्षणमा देखापरेका समस्या र समाधानका उपायहरू

मानवद्वारा निर्मित घर, गल्ली, चोक, देवदेवीका स्थल तथा पाटी, पौवा र धर्मशालाको वातावरणलाई कायम राख्न उ स्वयं जिम्मेवार रहन्छ । कुनै स्थानमा जब कुनै नयाँ निर्माण गरिन्छ त्यसको संरक्षण नगरेमा त्यही नै पछि गएर वातावरण सन्तुलनमा समस्या उत्पन्न हुन्छ । त्यसै प्रकारले प्राचीन दरबार क्षेत्र वा स्मारक क्षेत्रको वातावरण सन्तुलन कायम राख्न पनि समय-समयमा तिनको संरक्षण गर्नु आवश्यक हुनुका साथसाथै त्यस वरपरका क्षेत्रमा ती स्मारकहरूलाई प्रतिकूल असर पर्ने खालका नवनिर्माण कार्यलाई रोक लगाउनु पनि अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य रहन्छ । आफूले निर्माण गरेका स्मारकहरूबाट त्यस क्षेत्रको वातावरणलाई प्रतिकूल असर नपरोस् भन्ने दृष्टिले लिच्छविकालदेखि नै परम्परागत रूपमा जीर्णोद्धार कार्य गर्ने चलन रहेको पाइन्छ । अंशुवर्माको संवत् २९ को अभिलेख अनुसार माटिङ्ग ग्रामको मन्दिर नष्टभ्रष्ट भएको हुनाले जीर्णोद्धार गरिएको उल्लेख पाइन्छ । यो परम्परा मल्लकालसम्म पनि कार्यमा रहेका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन् । भक्तपुर इटाचोक र नागपोखरीको जितामित्र मल्लले ईसवी १६७७ मा जीर्णोद्धार गर्ने लगाएका थिए । राणा समयमा पनि त्यसै परम्परा अनुसार जीर्णोद्धार कार्यहरू भए । ९० सालको भूकम्प पश्चात भक्तपुर दरबार लगायत दरबार क्षेत्रमा धेरै मन्दिरको क्षति भएको थियो । यस अवस्थामा जीर्णोद्धार गरिएका धेरै जसो स्मारकहरूको मौलिकता सही जीर्णोद्धार गर्ने ज्ञानको अभावमा नष्ट भएर गयो । फलस्वरूप ती स्मारकहरूको मौलिक रूपको सट्टा सुधारिएको अवस्थामा आज हाम्रा सामु रहेका छन् । त्यसकारण जीर्णोद्धार कार्य गर्नले मात्र वातावरणमा अनुकूल प्रभाव पर्दछ भन्ने सोचाइ सही होइन । त्यसको उचित र सही सिद्धान्त अनुसार कार्य नभएमा पनि वातावरणलाई असर पर्दछ । यसको प्रत्यक्ष उदाहरणका रूपमा हालसालै जीर्णोद्धार भएको दरबार हाताभित्रको दुर्गा मन्दिरलाई लिन सकिन्छ । त्यसकारण जीर्णोद्धार कार्य नै वातावरणलाई सन्तुलन कायम राख्ने संवेदनशील विषयवस्तु हो । जीर्णो-

द्धार संवेदनशील विषय भएकाले जीर्णोद्धार कार्यमा दक्ष प्राविधिक जनशक्ति हुनु नितान्त आवश्यक पर्दछ ।

जनचेतना

स्मारक क्षेत्रका वातावरण सन्तुलन कायम राख्ने विषयवस्तुहरूमध्ये जनचेतना ज्यादै महत्त्वपूर्ण कुरा हो । जनचेतना नभएमा सम्बन्धित क्षेत्रले संरक्षण जतिसुकै गरे पनि त्यहाँको वातावरणलाई सन्तुलन कायम राख्न सकिदैन । जनचेतना भएमा सामान्य प्राकृतिक तथा कृत्रिम प्रभावबाट प्रभावित हुन लागेका स्मारकहरूलाई ठूलो क्षतिबाट जोगाउन सकिन्छ । यसका लागि स्थानीय मानिसहरूलाई त्यस्ता स्मारकहरू हाम्रा पुख्रि ली छोडेर गएका हाम्रा अमूल्य सम्पत्ति हो भन्ने ज्ञानको बोध गराउन ती स्मारकहरूप्रति उनीहरूको माया ममता जगाउन सक्नु पर्दछ । यस कार्यका लागि ऐन-नियमका कुराहरूभन्दा प्रचार-प्रसार र ती स्मारकहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा स्थानीय जनतालाई सरिक गराउनुपर्ने हुन्छ । यसो गर्न सफल भएमा वातावरण सन्तुलन कायम राख्ने आधारहरूमध्ये सबभन्दा ठूलो उपलब्धि हुन्छ । साथै यी उपलब्धि स्थायी र ठोस पनि हुन्छ । उदाहरणका लागि भक्तपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र विगत वर्षहरूमा जनसहभागिता संलग्न गरी जीर्णोद्धार भएका भद्रकाली मन्दिर, महालक्ष्मी विराजमा पाटी, गुट्येश्वरी पाटी यस सन्दर्भका ज्वलन्त प्रमाणहरू भएका छन् । जीर्णोद्धार पश्चात तिनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र वातावरण सुधारका लागि स्थानीय मानिसहरू स्वयं दत्तचित्त छन् । त्यसकारण वातावरण सन्तुलन कायम राख्न जनचेतना समस्यामूलक विषय भए पनि त्यसको समाधान त्यति जटिल प्रश्न होइन भन्ने ठान्दछु ।

अतिक्रमण

बढ्दो जनसंख्याको चापले गर्दा संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र अवस्थित स्मारक क्षेत्रहरूलाई अतिक्रमण गर्ने क्रम दिन प्रतिदिन बढ्दै गैरहेको देखिन्छ । यसले गर्दा स्मारक क्षेत्रको गरिमा र महत्त्व घट्नुका साथै वातावरणमा समेत प्रतिकूल असर पारेको पाइन्छ । स्मारक क्षेत्रको वातावरण सन्तुलन कायम गर्न त्यस क्षेत्रको वरिपरिका वातावरणलाई प्रभावित पार्ने खालका पसल तथा अन्य

क्रियाकलापमा रोक लगाउनु अति आवश्यक देखिन्छ । उदाहरणका लागि भक्तपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र (बालकुमारी) छोलेमा भैरहेका क्रियाकलापहरूलाई लिन सकिन्छ । यसले जनचेतनामा समेत नकारात्मक असर पारिरेको छ । त्यसै किसिमले दरबार क्षेत्र र स्मारक क्षेत्रभित्र निर्माण हुने आधुनिक घरहरूलाई लिन सकिन्छ । भक्तपुर दरबार क्षेत्र शहरको माझमा पर्ने हुँदा आफ्ना सानातिना जग्गालाई बढी उपयोग गर्ने उद्देश्यले ती क्षेत्रमा ठूलो-ठूला घर बनाउने क्रममा अग्रसर भएको देखिन्छ । आधुनिक ढाँचाबाट हुने निर्माण कार्यहरू ऐनको परिधिलाई उल्लंघन गरी निर्माण हुने हुँदा वातावरणमा पर्ने असरको परिणाम सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । उदाहरण स्वरूप भक्तपुर दरबार क्षेत्रमा हालसालै निर्माण भएको शिव गेष्ट हाउसलाई लिन सकिन्छ । यस घरले आजसम्म वैधानिकता प्राप्त गर्न सकेको छैन । तर निर्माण गर्ने अनुमति कुन निकायबाट प्राप्त भएको हो त्यो विचारणीय कुरो छ । यस्ता कार्यलाई नियमको अतिक्रमण मान्नु पर्दछ । यसलाई समयमा नै अटल्याउन नसके यस क्षेत्रमा अरु निर्माण हुने स्थितिमा रहेका घरहरूलाई भोलि जवाफ दिने ठाउँ रहन सक्ने छैन । त्यस परिस्थितिमा दरबार क्षेत्रको वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव बढ्दै जानेछ भन्ने तथ्य यहाँ दोहोर्‍याई रहनु पर्दछ जस्तो लाग्दैन ।

व्यक्तिगत घरहरूको साथै संघ-संस्थाबाट निर्माण हुने घरहरू पनि दरबार क्षेत्रको वातावरणलाई असर पारेको पाइन्छ । दरबार हाताभित्रको रामेश्वर मन्दिर पछाडि दूर सञ्चारको पुरानो कार्यालय भवनलाई यस क्रममा अगाडि सार्न सकिन्छ । यो सिमेन्ट प्लाष्टर गरी आधुनिक ढङ्गबाट निर्माण भएको भवनले दरबार क्षेत्रको वातावरणलाई निकै असर पारेको छ । त्यसकारण संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरणलाई कायम राख्ने सन्दर्भमा यी विषयहरू साना भए पनि ज्यादै संवेदनशील छन् ।

सवारी साधनको आवागमन

भक्तपुर दरबार क्षेत्रको वातावरणका सम्बन्धमा सवारी साधनको आवागमन पनि समस्यामूलक विषय रहेको छ । दरबार क्षेत्र शहर प्रवेश गर्ने छोटो बाटोको रूपमा रहेको हुनाले स्थानीय मानिसहरू तथा अन्य सर-

कारी तथा संघ-संस्थाका सवारी साधनहरू यसै बाटोबाट सवारी चलाउँछन् । तर सवारी साधनहरूको आवागमनले एकातिर वातावरणलाई प्रतिकूल असर पारिरेको छ भने अर्कोतिर दरबारको मजबुतीलाई समेत असर गरिरहेको छ । एवक्रमले सवारी साधनको आवागमन चलि-रहेमा भोलि ठूलो क्षतिको सामना गर्नु पर्ने स्थितिदेखि गत साकं सम्मेलनको समयदेखि मूल गेटमा ढोका राखी बन्द गरिएको थियो । यो बन्द लामो समयसम्म कायम राख्न सकिएन तापनि पुनः मूल गेट बन्द गरिएको छ । तर सरकारी गाडीको आवागमन यथावत नै कायम भएकाले सरकारी साधनहरूको आवागमनलाई समेत रोकनु पर्ने नित्तान्त आवश्यक छ । साथै सरकारी सवारी साधनको आवागमनलाई समेत बन्द गरिएको खण्डमा जनमानसमा अनुकूल असर पर्दछ ।

उपसंहार

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण सन्तुलन कायम राख्न संरक्षण र सम्बर्द्धनका साथै जनचेतना र ऐन-नियमको परिधिलाई अनुकूल बनाउनु पर्ने आवश्यकताहरू महत्त्वपूर्ण विषय हुन् । साथै संरक्षित क्षेत्रको परिधि निर्धारण गरेर मात्र वातावरणलाई अनुकूल बनाउन सकिदैन । सर्वप्रथम संरक्षित क्षेत्रको निश्चित अवधारणा निर्धारण गरिसकेपछि विभिन्न गोष्ठी, सभा तथा सेमिनारका माध्यमबाट जनमानसमा त्यसको महत्त्व र आवश्यकता बारे जानकारी गराउनु पर्दछ । संरक्षित स्मारक क्षेत्रको निर्धारण गर्ने बित्तिकै त्यस क्षेत्रको पहिचान गर्न सक्ने Detail drawing तयार गर्नु पर्दछ । सीमाङ्कन रेखा मात्र कोरेर सम्बन्धित क्षेत्रको परिवर्तनलाई भविष्यमा गएर अटल्याउन सकिदैन ।

हालको भक्तपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको सीमाङ्कनभित्रको वातावरणलाई कायम राख्न त्यति कठिनाई पर्नु सक्ने स्थिति छैन । जनमानसको प्रत्यक्ष भौतिक प्रभाव पर्ने स्थानमा दुई-चार वटा समस्या देखा पर्नु स्वाभाविकै कुरा हुन् । यस सम्बन्धमा देखापरेका समस्याहरूलाई समयमै उपचार गरेमा स्वतः समाधान हुन सक्छन् ।

अन्त्यमा, मध्यकालीन कला र संस्कृति बोकेर उभिएको शहर भक्तपुर अद्यावधि पनि अन्य उपत्यकाभित्रका

दुई शहरभन्दा आफ्नो मौलिकता कायम राख्न सफल छ । यस परिस्थितिमा भक्तपुरलाई मध्यकालीन कला र संस्कृतिको नमूना शहरका रूपमा सम्पूर्ण शहरलाई नै संरक्षित क्षेत्र कायम गर्न सकेमा भावी सन्ततिका लागि मध्यकालीन कला र संस्कृतिको जगेर्ना हुनुका साथै राष्ट्रको गौरव समेत यसले भविष्यमा गएर अभिवृद्धि गर्न सक्नेछ । यस किसिमको सोचाइ आज हाँकको विषय भएपनि भोलिका

लागि मध्यकालीन कला र संस्कृतिको अनुपम उदाहरण बन्न सक्नेछ । यदि सम्पूर्ण शहरलाई संरक्षित क्षेत्र घोषणा गर्न अर्घ्यारो परिस्थिति आएको खण्डमा पनि मध्यकालीन कला र संस्कृतिका अनेकौं नमूनाहरू सञ्जालेर बसेको दत्तात्रय क्षेत्रलाई पनि संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरी त्यहाँको वास्तुस्वरूपको संरक्षण गर्नु र सो वरपरको वातावरण संरक्षण गर्नु अत्यावश्यक नै भैसकेको अनुभव हुन्छ ।